

De Jansenistische achtergronden van P. F. de Neny's streven naar een 'Belgische Kerk'*

J. ROEGIERS

De verhouding tussen Kerk en Staat in de zeventiende-eeuwse Spaanse Nederlanden kan niet bestudeerd worden zonder voldoende aandacht te schenken aan de acties van jansenistische en anti-jansenistische groepen die beiden een beroep deden op de burgerlijke overheden om hun standpunt te doen zegevieren. Beide partijen verschaften zo de wereldlijke machten hele reeks gelegenheden om haar macht over kerkelijke zaken uit te breiden. De gouvernementele en gerechtelijke praktijk resulteerden bijvoorbeeld in een stevig uitgewerkte wetgeving op het aanvaarden en publiceren van pauselijke stukken in de Nederlanden, het placetrecht¹. De landvoogden en de koning waren niet altijd even haastig om in deze twisten op te treden en kozen uiteindelijk meestal partij voor het Romeinse kamp. Met heel wat meer enthousiasme wierpen de Geheime Raad en de provinciale justitieraden zich in de strijd en van het begin af aan schaarden zij zich vaak aan de zijde van de jansenisten.

Voor de koning en zijn landvoogd kwam het er meestal op aan de goede betrekkingen met Rome niet onnodig in het gedrang te brengen; hun optreden werd heel vaak ingegeven door actuele diplomatieke overwegingen. De raden toonden zich meer beginselvast. Sinds de Bourgondische tijd hadden zij zich opgeworpen als de bewakers zowel van de nationale vrijheden van onze provincies als van de soevereine rechten van het staatsgezag. Hun voortdurende zorg voor het veilig stellen van deze rechten van de vorst tegen mogelijke inbreuken daarop door de geestelijkheid en tegen de aanspraken van het Romeinse centraliserende gezag, had een regalistische traditie doen ontstaan die in deze milieus voortdurend levendig bleef dank zij de grote continuïteit die deze instellingen kenmerkte². Het was precies op

* Dit artikel is de uitgewerkte tekst van een lezing gehouden op het 43e congres van de Federatie der Kringen voor Geschiedenis, Oudheidkunde en Folklore van België, te St.-Niklaas in augustus 1974. Voor bibliografische aanwijzingen ben ik veel dank verschuldigd aan Prof. dr. Elisabeth Kovács, Wenen.

1. Zie L. Willaert, 'Le placet royal aux Pays-Bas', *Revue belge de philologie et d'histoire*, XXXII (1954) 466-506, 1075-1117; XXXIII (1955) 20-36.

2. *Ibidem*, 478: 'Ces Conseils groupent, outre les grands seigneurs du Conseil d'Etat, des légistes très au fait de la jurisprudence et des libertés nationales, gardes qui veillent jalousement aux barrières de la loi. Ils ne perdent jamais leurs membres qu'individuellement, un à un; ils ne sont donc pas, comme le roi, mortels. A l'abri de cette main-morte laïque, l'administration accumule une puissance qui se fortifie progressivement'.

dit regalisme dat de verdedigers van Jansenius inhaakten wanneer zij reeds in 1641, - één jaar na het verschijnen van de *Augustinus*, - tegen het eerste, nooit geplaceteerde Romeinse decreet over Jansenius' boek in beroep gingen bij de Raad van Brabant. Zij vonden er des te gewilliger gehoor daar in dit decreet een rechtstreekse aanval op het placetrecht besloten lag³. Met alle mogelijke middelen trachtte de Souvereine Raad van Brabant na 1643 de publikatie te verhinderen van de bul *In Eminentí*, de eerste officiële veroordeling van de stellingen van Jansenius waarin tevens het requisitoor tegen het placetrecht werd herhaald⁴. Toen Jacob Boonen, aartsbisschop van Mechelen, en Anton Triest, bisschop van Gent, in 1651 om hun weigering de anti-jansenistische decreten te publiceren naar Rome werden gedaagd, zagen de raden hierin een aanslag op het *jus de non evocando* dat door de Blijde Inkomst werd gewaarborgd en verboden zij de bisschoppen naar Rome te vertrekken. Langs dergelijke wegen kwam reeds bij de aanvang van de jansenistische twisten een alliantie tussen regalisme en jansenisme tot stand⁵. Rome heeft dit trouwens zelf uitgelokt: voor de eerste censoren van Jansenius was het placetrecht de echte inzet van de strijd en niet de genadeleer van de Ieperse bisschop⁶.

Deze jansenistisch-regalistische alliantie kwam het duidelijkst tot uiting in twee werken van de jurist Pieter Stockmans, lid van de Raad van Brabant en later van de Geheime Raad, namelijk *Jus Belgarum circa bullarum pontificiarum receptionem* (1652) en *Defensio Belgarum contra evocationes et peregrina judicia* (1653), beide ontstaan als jansenistische strijdschriften in de twisten rond het aanvaarden van de anti-jansenistische Romeinse decreten en rond het citeren van de twee weerspannige bisschoppen⁷. Deze twee geschriften vormden tevens de eerste systematische uiteenzetting van een regalistisch staatskerkrecht in de Nederlanden en hebben juist op grond van deze verdienste school gemaakt.

De meest befaamde synthese van jansenisme en regalisme vindt men een halve

3. *Ibidem*, 489-491.

4. Zie L. Ceyskens, *La première bulle contre Jansenius. Sources relatives à son histoire (1644-1659)*. Bibliothèque de l'Institut historique belge de Rome, IX-X (Rome-Brussel, 1961-1962) *passim*.

5. Men mag bovendien niet uit het oog verliezen dat Cornelius Jansenius zelf een persoonlijke vriend was van Pieter Roose, chef-president van de Geheime Raad, en dat Jansenius' voornaamste advocaat onder de Leuvense professoren, Libertus Fromondus, al even goed bevriend was zowel met Roose als met Pieter Stockmans, eveneens lid van de Geheime Raad. Zie R. Delplanche, *Un légiste anversois au service de l'Espagne, Pierre Roose* (Brussel, 1945) 96-97 en L. Ceyskens, 'Libert Froidmont', *Bulletin de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège*, XLIII (1963) 20-21, 37.

6. L. Ceyskens, 'Le coté juridique des premières difficultés jansénistes', *Reformata reformanda. Festgabe für Hubert Jedin zum 17. Juni 1965* (Munster, 1965) vooral 404-405.

7. Over deze twee anoniem en zonder aanduiding van plaats en datum verschenen werken, zie L. Ceyskens, 'Le juriste Stockmans et ses opuscules jansénistes', *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, XXXVI (1965) 35-73.

eeuw later in het werk van de Leuvense canonist Zeger Bernard van Espen⁸. Niet enkel in zijn magistraal synthesewerk *Jus Ecclesiasticum Universum*, maar nog explicieter in een aantal kleinere traktaten komt dit samengaan tot uiting. De *Concordia immunitatis ecclesiasticae et juris regiae*, verschenen in hetzelfde jaar 1700 als het genoemde hoofdwerk van Van Espen, was een stellingname van de auteur in de conflicten van jurisdictie tussen kerkelijke en burgerlijke rechtbanken die oprezen bij de acties van aartsbisschop de Precipiano tegen al wie van jansenisme werd verdacht⁹. Het *Tractatus historico-canonicus de censuris ecclesiasticis* (1709) werd samengesteld naar aanleiding zowel van de excommunicatie in 1700 van de procureur-generaal van de Grote Raad, die was opgekomen tegen Precipiano's opvattingen over het asielrecht, als van de censuren welke de Utrechtse jansenisten bedreigden¹⁰. In het *Tractatus de promulgatione legum* (1712) nam Van Espen de hele discussie rond het publiceren van de anti-jansenistische decreten weer op; hij sloot zich aan bij het standpunt van Stockmans en bouwde een ecclesiologisch fundament op voor het placetrecht¹¹. In de oppositie tegen de bul *Unigenitus*, - waarover straks meer, - publiceerde Van Espen tenslotte zijn *Tractatus de recursu ad principem* (1725) waarin hij uiteenzette hoe de vorsten het recht en de plicht hebben hun onderdanen te beschermen tegen het ordeverstorende optreden van de kerkelijke rechtbanken¹².

Bij het begin van de achttiende eeuw was het duidelijk dat de Zuidnederlandse jansenisten bijna noodzakelijk de regalistische principes waren toegedaan: zowel hun feitelijke belangen als de autoriteit van Van Espen dreven hen in die richting. Voorlopig bleek de vergelijking echter niet omkeerbaar: niet alle regalisten kon men zonder meer als pro-jansenist bestempelen. Dit werd bijzonder duidelijk toen gouverneur-generaal Maximiliaan Emanuel van Beieren in 1695, samen met de jansenistenvreter aartsbisschop de Precipiano, een anti-jansenistisch offensief inzette¹³. Maximiliaan Emanuel deed daarmee geen afstand van zijn regalistische aanspraken, maar stelde die in dienst van de bestrijding van het jansenisme. Die lijn werd nog sterker doorgetrokken onder het bestuur van het huis van Anjou, toen Filips V in de Nederlanden de harde anti-jansenistische politiek van zijn grootvader Lodewijk XIV invoerde.

8. Over deze auteur zie vooral: G. Leclerc, *Zeger-Bernard Van Espen (1646-1728) et l'autorité ecclésiastique. Contribution à l'histoire des théories gallicanes et du jansénisme* (Zürich, 1964) en M. Nuttinck, *La vie et l'oeuvre de Zeger-Bernard Van Espen. Un canoniste janséniste, gallican et régalien à l'Université de Louvain* (Leuven, 1969).

9. Nuttinck, *Van Espen*, 202-216.

10. *Ibidem*, 385-394.

11. *Ibidem*, 401-424.

12. *Ibidem*, 483-496.

13. Daarover: Nuttinck, *Van Espen*, 158-160; C. de Clercq, *Cinq archevêques de Malines*, I (Parijs, 1974) 59 vlg.

De kentering kwam onder het Oostenrijkse bewind. Zij was niet enkel het gevolg van het optreden van nieuwe meesters, maar meer nog van de evolutie van jansenisme en anti-jansenisme zelf. Het cruciale moment in deze evolutie was de publicatie van de bul *Unigenitus*, waardoor Clemens XI in 1713 honderdenéén stellingen uit de *Réflexions morales* van P. Quesnel veroordeelde¹⁴. Naast de jansenistische dogmatiek en moraal werden echter ook disciplinaire uitspraken van Quesnel in deze bulle gecensureerd. Alle regalisten en gallicanen kwamen bijvoorbeeld in het geweer tegen de veroordeling van de 91e stelling, waarin Quesnel woordelijk beweerde dat de vrees voor een onrechtvaardige excommunicatie iemand nooit hoeft te weerhouden van het vervullen van zijn plicht: 'Excommunicationis injustae metus numquam debet nos impedire ab implendo debito nostro'. Neny zal later daaruit concluderen dat Rome leert dat de vrees voor een onrechtvaardige excommunicatie ons moet weerhouden van het vervullen van onze plicht¹⁵. Ook zonder de zaak zo te karikaturiseren, begrepen alle achttiende-eeuwse regalisten dat Rome hiermee de superioriteit of ten minste de volledige onafhankelijkheid van de geestelijke jurisdictie ten overstaan van elk burgerlijk gezag affirmeerde. Terecht hadden zij ingezien dat de onfeilbaarheid en de universele jurisdictie van de paus hier indirect op het spel stonden.

Dat werd duidelijk door de manier waarop Rome de pure en onvoorwaardelijke aanvaarding van de bul als dogmatisch document opeiste. De hele discussie over het placet werd weer opgerakeld. Twee opvattingen over Staat en Kerk kwamen hier in botsing: enerzijds het systeem van de nationale kerken, eng gebonden aan de politieke macht, tuk op de autonomie van de lokale bisschoppen en niet bereid de paus veel meer dan een ereprimaat toe te kennen; anderzijds het beginsel van het universele pauselijk gezag, onfeilbaar in zijn uitspraken, souverain verheven boven de bisschoppen, de concilies en het vorstelijk gezag¹⁶. In Frankrijk had de oppositie tegen *Unigenitus* de blijvende alliantie van jansenisten en gallicanen tot gevolg¹⁷.

Ook in de Nederlanden sloten alle tegenstanders van de curiale pretenties en van de pauselijke onfeilbaarheidsaanspraken zich aan bij de oppositie tegen de bul. Daar alle opposanten door de ultramontaanse verdedigers van *Unigenitus* als jansenisten werden gedoodverfd, veranderde deze term fundamenteel van inhoud. Jansenisten waren in de achttiende eeuw niet meer zij die een bepaalde opvatting over de genade en het wezen van de menselijke natuur verdedigden, noch op de

14. De tekst van de bul in *Bullarium Romanum*, XXI (Turijn, 1871) 568-575. Een samenvattende geschiedenis ervan bij J. Carreyre, 'Unigenitus', *Dictionnaire de Théologie Catholique*, XV (1950) 2156-2162. Een status quaestionis van de reacties in de Nederlanden bij Nuttinck, *Van Espen*, vooral 424-426, 455-483 en 596-609.

15. P. F. de Neny, 'Mémoires sur le droit public ecclésiastique des Pays-Bas', Heverlee, Filosofisch en Theologisch College der Jezuïten, hs. 92Q, 328-329.

16. R. Taveneaux, *Jansénisme et politique* (Parijs, 1965) 36.

17. *Ibidem*, 37, 185.

eerste plaats de voorstanders van een rigoristische moraal, maar de voorvechters van een bepaald kerkbeeld en van een leer over het gezag in de Kerk¹⁸. Mede door de georganiseerde oppositie van de tegenpartij en door de reële vervolging waaronder vooral de Franse en Zuidnederlandse jansenisten te lijden hadden, evolueerde het jansenisme nu meer dan ooit tot een echte partij, een binnenkerkelijke oppositie, waarmee mettertijd alle tegenstanders van het Romeinse centralisme een alliantie aangingen: gallicanen, regalisten, febronianen, richeristen, jozefisten... Pas in deze late vorm raakte het jansenisme ook verspreid in Italië, Oostenrijk en Duitsland. Eveneens in de loop van de achttiende eeuw evolueerde het slagwoord *ultramontaans* tot de term die precies het tegendeel dekte van *jansenistisch*¹⁹.

In de Oostenrijkse Nederlanden werden de termen jansenist en regalist nu praktisch omkeerbaar. De in feite zeer regalistische nieuwe landsheer, keizer Karel VI, trachtte zoveel mogelijk beide partijen, jansenisten en anti-jansenisten, te sparen, de rust in de Nederlanden te herstellen en ondanks alles Rome niet voor het hoofd te stoten. Alhoewel hij in 1723 moest erkennen dat *Unigenitus* in 1714 in de Nederlanden wettig was gepubliceerd, nam hij voorzorgen zowel om zijn regalistische aanspraken te vrijwaren als om de oppositie tegen de bul te beschermen tegen willekeurige acties van de anti-jansenistische bisschoppen. Lange tijd slaagde de keizer erin voor geen van beide partijen te kiezen; hij schreef alle ambtenaren en magistraten voor in de zaak-*Unigenitus* 'une entière indifférence' in acht te nemen²⁰. Deze gematigde koers werd volledig gesteund door de gouverneur Eugenius van Savoye. Ook al zagen de jansenisten in hem een bondgenoot, toch was zijn ongenoegen over *Unigenitus* vooral een uiting van regalisme²¹. Zijn feitelijke plaatsvervanger, markies de Prié, voerde ondertussen openlijk een regalistische politiek²².

De balans sloeg echter helemaal door naar de andere kant toen prins Eugenius in 1725 werd vervangen door 's keizers zuster, aartshertogin Maria Elisabeth. Deze autoritaire dame, die zelf theologische pretenties koesterde, had zich omringd door ultramontaanse raadslieden en stond sterk onder de invloed van haar biechtvader, de jezuiet Amiot. De volledige liquidatie van het jansenisme in de Nederlanden was voor haar een heilige zaak die zij, in samenwerking met aarts-

18. Zie bijvoorbeeld L. Ceyssens, 'Le jansenisme. Considérations historiques préliminaires à sa notion', *Nuove ricerche storiche sul giansenismo. Analecta Gregoriana*, LXXI (1954) 3-32 en L. Cognet, *Le jansénisme* (Parijs, 1961).

19. H. Raab, 'Zur Geschichte und Bedeutung des Schlagwortes 'ultramontan' im 18. und im frühen 19. Jahrhundert', *Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft*, LXXXI (1962) 159-173.

20. Nuttinck, *Van Espen*, 463-466.

21. M. Braubach, 'Prinz Eugen und der Jansenismus', in: H. Hantsch, E. Voegelin, F. Valsecchi, ed., *Historica. Studien zum geschichtlichen Denken und Forschen* (Wenen-Freiburg-Bazel, 1965) 117-134.

22. Ghislaine de Boom, *Les ministres plénipotentiaires dans les Pays-Bas autrichiens* (Brussel, 1932) 26.

bisschop d'Alsace, met zoveel inquisitorische ijver ten uitvoer bracht dat haar keizerlijke broer erdoor ontstemd raakte. Zij trok de logica van haar optreden zover door, dat zij zelfs bereid bleek de duurst bevochten verworvenheden van het regalisme in de Nederlanden prijs te geven. Ook de meest gematigde leden van de Geheime Raad en van de justitieraden hebben zich met kracht hiertegen verzet, maar zelfs de orders van de keizer sloeg de eigengereide gouvernante in de wind²³. Rome echter wist deze onverwachte bondgenote te waarderen en verleende haar persoonlijk een reeks feitelijke privileges die erop wijzen dat de verhouding Kerk-Staat onder Maria Elisabeth een uitzonderingssituatie betekende in de Zuidnederlandse kerkgeschiedenis²⁴.

Men moet erkennen dat de anti-jansenistische politiek van de landvoogdes vruchten heeft afgeworpen. Met de verbanning van Van Espen en van de resterende opposanten aan de Leuvense universiteit die weigerden *Unigenitus* te onderschrijven, werd de hogeschool grondig, en voorlopig definitief, gezuiverd van alle jansenistische elementen. De harde behandeling die andere geestelijken als Ch. Fr. du Cellier en Ernest Ruth d'Ans ondergingen²⁵, ontnam elke inwoner van de Zuidnederlandse provincies de lust om zich publiek tegen *Unigenitus* op te stellen of zich jansenist te noemen. Niettemin was het veelzeggend dat de Raad van Brabant tot het allerlaatste ogenblik bleef partij kiezen voor Van Espen²⁶.

Het regalisme van de raden heeft de romeinsgezinde gouvernante inderdaad niet kunnen uitroeien. Aanstonds na haar dood (1741) gingen de raadsheren aan het werk om het verloren terrein op de Kerk terug te winnen. De eerste uitingen hiervan dateren nog van vóór de aankomst van de nieuwe landvoogd, Karel van Lotharingen²⁷;

Na het beëindigen van de Oostenrijkse successieoorlog en van de Franse bezetting (1748) kwam er meer aandacht vrij voor kerkelijke zaken. Hoe de wind nu uit een totaal andere hoek waaide dan onder Maria-Elisabeth, bleek het duidelijkst uit de veranderde houding tegenover *Unigenitus* en de werken van Van Espen. Had de eigenzinnige gouvernante de wet op het stilzwijgen van Karel VI op een wel zeer eenzijdige manier geïnterpreteerd, nu sloeg de balans door naar de andere kant.

23. Zie bijvoorbeeld A. Puttemans, *La censure dans les Pays-Bas autrichiens* (Brussel, 1935) 29-49. Een voorbeeld van de weigering van Maria-Elisabeth om de orders van Karel VI uit te voeren, is het inhouden van de ordonnantie die het officie van Gregorius VII verbood, zie E. Discailles, *Les Pays-Bas sous le règne de Marie-Thérèse (1740-1780)* (Brussel-Leipzig, 1873) 186.

24. Neny, 'Droit public ecclésiastique', 61. Rome gedoogde onder meer dat zijzelf rechtstreeks bisschopsbenoemingen regelde, in plaats van de keizer die normaal deze zaken in Rome aanhangig maakte.

25. De aartsbisschop weigerde hun als hardnekkige opposanten van *Unigenitus* de sacramenten der stervenden en een kerkelijke begrafenis: De Clercq, *Cinq archevêques*, I, 218, 221.

26. Nuttinck, *Van Espen*, 608-609.

27. Zeer significant is de oprichting in 1743 van een speciale jointe die een strengere huwelijkswetgeving moest voorbereiden. De Boom, *Les ministres plénipotentiaires*, 127.

Een geheim rondschrijven verbood de bisschoppen reeds in 1743 de ondertekening van *Unigenitus* op te eisen²⁸. In 1749 nam de Brusselse regering de bescherming op zich van een kanunnik uit Leuze die weigerde de bul te accepteren en in 1750 kreeg de bisschop van Gent bevel een herderlijk schrijven in te trekken waarin gewag werd gemaakt van de gewraakte constitutie²⁹. In 1752 en 1755 scherpden nieuwe circulaire de zwijgplicht in³⁰. Overtredingen werden nog niet bestraft, maar dat zou volgen. Van Espen verhuisde nu plots van de index van verboden boeken naar de lijst van aanbevolen werken, met als uitdrukkelijke verantwoording dat deze auteur de rechten van de souverein in kerkelijke zaken uiteenzette en verdedigde. In 1752 en 1755 kregen kerkelijke censors een uitbrander omdat zij de werken van Van Espen onder de verboden boeken hadden geklasseerd en op 2 mei 1759 werd de index van Benedictus XIV in de Nederlanden uitdrukkelijk verboden, omdat Van Espen daarin figureerde³¹. Terzelfdertijd werd gewerkt aan een nieuwe huwelijkswetgeving die de uitsluitende bevoegdheid van de Kerk op dit terrein sterk zou inperken, verscheen in 1753 een berucht amortisatiedecreet waardoor een einde werd gemaakt aan de uitbreiding van kerkelijke bezittingen en alle geestelijke goederen zwaar werden belast³², werd een andere kerkelijke immuniteit, het asielrecht, steeds verder beknot³³, werden de sinds lang betwiste bevoegdheden van de nuntius aan steeds strengere reserves onderworpen³⁴ en trachtte de regering eigenmachtig de vastenwet te versoepelen of zelfs af te schaffen³⁵.

Deze gewijzigde politiek is niet enkel het gevolg van het verdwijnen van Maria Elisabeth, maar ook van het verschijnen van nieuwe figuren. Maria Theresia, die in 1740 haar vader was opgevolgd, nam persoonlijk de verantwoordelijkheid op zich voor een steeds strakkere regalistische koers, die de Kerk een welomschreven plaats gaf in haar autoritaire politiek. Terecht heeft men geschreven dat zij niet enkel de moeder was van Jozef II, maar ook van het jozefisme³⁶. Nadat de eerste voorboden vanaf 1751 waren opgedaagd, werd tussen 1763 en 1769 in Oostenrijk het jozefisme als systeem geformuleerd³⁷. De triomf van het regalisme kan ook hier

28. J. Laenen, *Le ministère de Botta-Adorno dans les Pays-Bas autrichiens pendant le règne de Marie-Thérèse (1749-1753)* (Antwerpen, 1901) 228.

29. *Ibidem*.

30. De Boom, *Les ministres plénipotentiaires*, 132.

31. Puttemans, *La censure*, 53.

32. Zie R. Koerperich, *Les lois sur la mainmorte dans les Pays-Bas catholiques. Etude sur l'édit du 15 septembre 1753, ses précédents et son exécution* (Leuven, 1922).

33. Laenen, *Botta-Adorno*, 243-244.

34. Zie J. Lefèvre, *Documents relatifs à la juridiction des nonces et internonces des Pays-Bas pendant le règne autrichien (1706-1794)* (Rome-Brussel, 1950) *passim*.

35. Laenen, *Botta-Adorno*, 234.

36. F. Maass, *Der Frühjosephinismus* (Wenen-München, 1969) 9.

37. *Ibidem*, 62, 599; F. Maass, *Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Oesterreich 1760-1790*, vooral I (Wenen, 1951) 25-105 en III (Wenen, 1956) 10-30, 139 vlg.

niet begrepen worden zonder rekening te houden met het jansenisme als wegbereider en voedingsbodem voor een nieuw staatskerkrecht en een algemene hervormingswil op kerkelijk gebied³⁸. Op de vraag 'war Maria-Theresia eine Jansenistin?', heeft P. Hersche onlangs met een genuanceerd maar niettemin duidelijk 'ja' geantwoord³⁹.

De eerste dienaar van Maria-Theresia's kerkpolitiek in de Nederlanden was niet de gouverneur-generaal Karel van Lotharingen, maar wel de gevolmachtigde minister, in casu Botta-Adorno van 1749 tot 1753 en diens opvolger Cobenzl tot 1770. Hun rol in dezen is in de bekende werken van Laenen en De Boom voldoende belicht⁴⁰. Herhaalde malen bleek dat zij qua regalistische kerkpolitiek bereid waren verder te gaan dan Wenen wenste of kon goedkeuren⁴¹. Beide geciteerde auteurs hebben echter ook vastgesteld dat de Geheime Raad op dit stuk de minister in ijver nog overtrof en dat meestal van daaruit de inspiratie kwam tot soms zeer verre-gaande voorstellen⁴². Uit nader onderzoek blijkt dat dit niet enkel het gevolg was van de reeds aangehaalde regalistische traditie binnen de Geheime Raad, maar op de eerste plaats het werk was van één raadslid, naderhand de bijna almachtige chef-president van deze instelling, Nény.

Patrice-François de Nény werd geboren te Brussel in 1716⁴³. Zijn vader Patrice Mac Nény, uit een familie van Ierse katholieke inwijkelingen, had zich in 1703 in de Nederlanden laten naturaliseren en stelde zich in dienst van het Oostenrijkse bewind. Van fiscaal van de Raad van Brabant bracht hij het in 1724 tot de centrale post van secretaris van Staat en Oorlog. Zijn beide zonen volgden het spoor van hun vader. Comeille vertrok reeds vroeg naar Wenen, doorliep daar een carrière als lid van verschillende lichamen voor het bestuur van de Nederlanden en eindigde zijn loopbaan als de zeer invloedrijke secretaris van het privé-kabinet van de keizerin. De oudste zoon, Patrice-François, werd na zijn studies bij de Engelse jezuiten te Saint-Omer en aan de Leuvense rechtsfaculteit, in 1738 benoemd tot secretaris van de Geheime Raad en reeds in 1744 tot raadslid. Al evenzeer als de voorspraak

38. E. Winter, *Der Josephinismus* (Berlijn, 1962) 34-45; H. Benedikt, 'Der Josephinismus vor Josef II', *Oesterreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch* (Graz-Wenen-Keulen, 1965) 185. Speciaal de publikaties van P. Hersche behandelen de invloed van het jansenisme als wegbereider voor de 'Katholieke Aufklärung' en het jozefisme. Zie vooral *Der Spätjansenismus in Oesterreich* dat binnenkort zal gepubliceerd worden door de Weense Academie.

39. P. Hersche, 'War Maria Theresia eine Jansenistin?', *Oesterreich in Geschichte und Literatur*, XV (1971) 14-25.

40. Laenen, *Botta-Adorno*, 222-251; De Boom, *Les ministres plénipotentiaires*, 120-139.

41. De Boom, *Les ministres plénipotentiaires*, 126-128, 134-137; De Clercq, *Cinq archevêques*, I, 202-283.

42. Laenen, *Botta-Adorno*, 234; de Boom, *Les ministres plénipotentiaires*, 136.

43. Wij beschikken nog niet over een goede biografie van P. F. de Nény. De voornaamste gegevens bij G. Bigwood, 'Nény (Patrice-François, comte de)', *Biographie Nationale*, XV (1899) 588-593; H. Carton de Wiart, *Nény et la vie belge au 18ème siècle* (Brussel, 1943); J. Lefevre, 'Nény (Mac Nény), Patrice François de', *Nationaal Biografisch Woordenboek*, IV (1970) 625-630.

van zijn vader betekende zijn huwelijk een grote steun voor zijn carrière: in 1739 huwde hij Albertina Isabella de Wijnants, de dochter van Goswin-Arnold, lid van de Opperste Raad voor de Nederlanden, uit een bekend juristengeslacht dat meerdere befaamde raadsheren van de Raad van Brabant onder zijn leden telde. Als lid van de Geheime Raad ontpopte Nény zich tot een specialist in kerk- en onderwijszaken, buitenlandse handel en de hangende grensgeschillen. Reeds in 1748 stelde hij een radicale hervorming voor van de vastenwetgeving, weliswaar op economische gronden⁴⁴. In 1750 bracht hij minister Botta ertoe het officie van Gregorius VII in de Nederlanden te laten verbieden. Karel VI had in 1730 het invoeren van deze liturgische teksten verboden omdat hij, zoals de meeste Europese vorsten, oordeelde dat hierin zijn hoogheidsrechten ten overstaan van de Kerk werden aangetast en de affaire opvatte als een hernemen van de discussies die naar aanleiding van *Unigenitus* waren ontstaan. Maria Elisabeth had dit bevel van haar broer echter nooit laten uitvoeren⁴⁵.

Alhoewel Karel van Lotharingen en Botta hem te Brussel onmisbaar achtten, werd Nény in september 1750 door de keizerin benoemd tot lid van de Opperste Raad voor de Nederlanden te Wenen. In Brussel liet men hem pas los in het voorjaar van 1751 en rond Nieuwjaar 1754 keerde hij reeds naar de Nederlanden terug als thesaurier-generaal.

Het belang van Nény's korte verblijf te Wenen voor zijn latere kerk- en onderwijs-politiek kan moeilijk worden afgewogen. Hij verbleef er in alle geval op een beslissend moment. In 1751 situeert Maass de eerste uitingen van wat men later het jozefisme zal noemen⁴⁶. De reorganisatie van de Weense Universiteit, die door de keizerin aan haar lijfarts en voorzitter van de censuurcommissie Gerard van Swieten was toevertrouwd, werd in 1751-1752 uitgebreid tot de theologische faculteit, waar de invloed van de jezuiteten sterk werd beknot⁴⁷. In de Weense regeringskringen werd stilaan een algemene kerkelijke hervormingsijver merkbaar, al was het toen nog niet duidelijk welke richting die uiteindelijk zou inslaan.

44. Laenen, *Botta-Adorno*, 234.

45. Nény, 'Droit public ecclésiastique', 351-369. In 1754 zorgde hij ervoor dat een andere uitzonderingsmaatregel van Maria-Elisabeth ongedaan werd gemaakt: zij had, in strijd met de sinds de zestiende eeuw gevestigde gewoonte, toegestaan dat de bisschoppen nieuwe parochies oprichtten buiten de soeverein om (*Ibidem*, 505-507).

46. Maass, *Frühjosephinismus*, 9,13-25. Uit dit en verdere citaten mag men niet afleiden dat wij ons zouden aansluiten bij Maass' voorstelling van het jozefisme als een uiting van louter bureaucratisch staatskerkrecht. Het geciteerde werk wekt de indruk dat de enige bekommernis van Maria-Theresia bij het uitwerken van dit 'systeem' is geweest, wat te krijgen op de kloostergelden en -goederen om deze voor staatsdoeleinden te gebruiken. Hij miskent volledig het 'Reformkatholicismus' dat bijvoorbeeld Winter en Hersche terecht als een essentieel bestanddeel van het jozefisme beschouwen.

47. R. Kink, *Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien*, I (Wenen, 1854) 432-463; P. Hersche, 'Gerhard van Swietens Stellung zum Jansenismus', *Internationale kirchliche Zeitschrift*, LXI (1971) 38.

Eenmaal te Brussel terug, richtte Nény zijn aandacht grotendeels op de hervorming van de Leuvense Universiteit. Zijn bedoeling hierbij was dubbel: hij ijverde niet enkel voor het herstel van de tucht en het verhogen van het onderwijspeil, maar ook voor het ombouwen van de Leuvense Universiteit van 'la citadelle de Pultramontansime' tot de kweekschool voor toegewijde dienaren van de regalistische staat. Reeds vóór zijn vertrek naar Wenen vestigde hij de aandacht van Botta op de universiteit⁴⁸. Tijdens zijn Weens verblijf werd hij betrokken bij het herstel van de leerstoel voor publiek recht te Leuven, een oude regalistische eis⁴⁹, en liet hij door de Opperste Raad voor de Nederlanden een algemene visitatie en reorganisatie van de universiteit aanbevelen⁵⁰. Enkele maanden na zijn terugkeer werd hij door de gouverneur-generaal benoemd tot koninklijk commissaris voor de universiteit, met als uitdrukkelijke opdracht 'de veiller exactement à tout ce qui peut intéresser la direction, la discipline, la police et les études dans l'Université'⁵¹. Onmiddellijk ging een stroom van decreten naar Leuven uit. Aanvankelijk trad Nény nog niet hardhandig op tegen het zogenaamde ultramontanisme van de universiteit. Tot een eerste botsing kwam het pas in 1758. Cobenzl en Nény ontzegden de universiteit het recht zich op enigerlei wijze te beroepen op Rome als zou de paus enig rechtstreeks gezag over de hogeschool kunnen uitoefenen.

Le seul doute sur l'autorité exclusive du souverain pour la législation sur la police des études, sur l'ordre public, sur la discipline et la police d'une Université, est par soi injurieux et d'une dangereuse conséquence.

schreef Nény in een consulte van de Geheime Raad⁵².

De termen 'studies' en 'universiteit' zouden in deze tekst eenvoudig kunnen vervangen worden door 'geestelijkheid' en 'Kerk' en nog steeds kunnen gelden als een trouwe weergave van Nény's opvattingen. Inderdaad bleek de universiteitshervorming slechts een klein deel van een groot kerkelijk hervormingsplan dat Nény op dat ogenblik, blijkbaar op eigen houtje doch gevolgd door de overige leden van de Geheime Raad, opzette en trachtte uit te voeren.

Het begin van dit offensief valt wellicht niet toevallig samen met de benoeming van Nény tot chef-president van de Geheime Raad, in 1758. Het heeft er alle schijn van, dat Nény met ongeduld op dit ogenblik heeft zitten wachten om tot de actie te kunnen overgaan. In een paar jaren tijds (1758-1759) wist hij de landvoogd

48. De ordonnantie van 8 mei 1750 over de tucht aan de Artesfaculteit (*Recueil des ordonnances des Pays-Bas autrichiens*, VI, L. Gachard, ed. (Brussel, 1887) 543-545), was het werk van Nény.

49. Zie Ch. Terlinden, 'Les avatars de la chaire de Droit public à l'Université de Louvain au XVIIIe siècle', *L' Université de Louvain à travers cinq siècles* (Brussel, 1927) 224.

50. Laenen, *Botta-Adorno*, 254.

51. Ordonnantie van 18 juli 1754: *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas autrichiens*, VII, J. de le Court, ed. (Brussel, 1891) 358-359.

52. Consulte van 11 maart 1758 in Brussel, Algemeen Rijksarchief, Geheime Raad 1069B.

en de minister te bewegen tot een hele reeks hervormingen in regalistische zin waarvan de stoutmoedigste echter door de Weense kanselier Kaunitz en de keizerin werden verhinderd. Het verbod het officie van Gregorius VII te gebruiken, werd uitgebreid tot een verbod om het feest zelf te vieren, ook met het commune van de pausen-belijders⁵³. Een ontwerp van wet op de huwelijksbannen alarmeerde Rome in zulke mate dat Kaunitz aan Cobenzl verbood het ten uitvoer te leggen⁵⁴. Vergeefs ook trachtte de Geheime Raad de keizerin ertoe te overhalen voortaan te Rome geen bevestigingsbullen aan te vragen voor pensioenen op de bisdommen die door haar werden verleend. Tegen de bestaande gewoonte in vond Nény dat de soeverein in al dergelijke gevallen eigenmachtig en buiten Rome om kon en moest optreden⁵⁵. Dat Luxemburg ressorteerde onder de Keulse nuntiatuur was Nény een doorn in het oog; hij trachtte, nog eens vergeefs, dit gebied door de keizerin aan de Brusselse nuntius te laten toewijzen - die werd immers door de regering slechts met reserves toegelaten en streng gesurveilleerd⁵⁶. De censuurwetgeving werd voor nieuwe doeleinden gebreukt: de theologische werken van L. Dens waarin 'ultramontaanse' stellingen werden verdedigd, werden verboden en de index van Benedictus XIV, die een reeks regalisten als Van Espen en Nény's Frans-gallicaanse lievelingsauteurs censureerde, werd op zijn beurt in de Nederlanden op de index geplaatst⁵⁷. Toen Doornik door de vrede van Utrecht bij de Oostenrijkse Nederlanden was gevoegd, gingen de rechten die de Franse koningen als hoofd van de gallicaanse kerk over dit bisdom hadden uitgeoefend, zonder enige betwisting op de nieuwe landsheer over. In dezelfde jaren 1758-1759 trachtte Nény deze uitzonderingssituatie uit te breiden tot regel voor de gehele Nederlanden en bijvoorbeeld voortaan alle nieuwbenoemde bisschoppen, net als die van Doornik, een eed van trouw aan de vorst te laten afleggen⁵⁸. Ook ditmaal weigerde Wenen Brussel te volgen.

Het belang van deze initiatieven van Nény mag mijns inziens niet onderschat worden. Pas in 1761 zal Maria Theresia voor het eerst affirmeren dat zij *propria auctoritate* mag optreden in kerkzaken en de gewenste hervormingen buiten Rome om mag doorvoeren, en pas in 1768 zouden de eerste duidelijke instructies in die zin uitgevaardigd worden⁵⁹. De principes die in het Oostenrijkse 'Staatskirchentum'

53. Nény, 'Droit public ecclésiastique', 380-381.

54. De Boom, *Les ministres plénipotentiaires*, 127.

55. Nény, 'Droit public ecclésiastique', 150-152.

56. *Ibidem*, 253-254.

57. *Ibidem*, 600-601; Puttemans, *La censure*, 160-161.

58. Nény, 'Droit public ecclésiastique', 129-131 en 147-149; De Boom, *Les ministres plénipotentiaires*, 126.

59. Maass, *Frühjosephinismus*, 9, 88. Een heel concreet voorbeeld hoe Brussel 'vóór' was op Wenen: een amortisatiedecreet zoals in de Nederlanden in 1753 werd uitgevaardigd (zie noot 33) kwam in Oostenrijk pas in 1771 tot stand.

werden gehuldigd en in de praktijk omgezet, werden te Brussel reeds tien jaar vroeger bruikbaar geoordeeld. Te Wenen verklaarden Kaunitz en Maria Theresia zich weliswaar eens met de grond van de zaak, maar oordeelden zij anderzijds deze stoutmoedige plannen, ten minste voorlopig, niet uitvoerbaar. Pas later sloeg men in Wenen dezelfde weg in en onder Jozef II lagen de verhoudingen net andersom. Zou het vermetel zijn te beweren dat dit Oostenrijkse 'Staatskirchentum', waarvoor men naast de term 'Josephinismus' nu ook die van 'Theresianismus' heeft bedacht, zich in ruime mate heeft kunnen inspireren op wat Nény en de Geheime Raad, onafhankelijk van Weense directieven, reeds in de jaren vijftig van de eeuw in de Nederlanden hebben trachten door te voeren? Reeds Eugen Winter en andere specialisten ter zake hebben deze mogelijkheid gesuggereerd⁶⁰, maar voor een klare affirmatie is verder onderzoek vereist.

Voor dit onderzoek heeft P. F. de Nény ons een onschatbare bron nagelaten die hier nader zal voorgesteld worden. Onbekend is het stuk weliswaar niet gebleven, maar al evenmin werd het grondig bestudeerd. Om dit document te situeren, is enige toelichting vereist.

Elkeen die met de historiografie van de Oostenrijkse Nederlanden vertrouwd is, kent de *Mémoires historiques et politiques des Pays-Bas autrichiens* van Nény, in 1758 door de keizerin besteld als basisdocument voor het onderricht van haar zoon Jozef, na het overlijden van de auteur meermaals gedrukt en ook in het Nederlands en het Duits verschenen, nog steeds een onmisbaar overzicht van het geheel van de instellingen van het Ancien Régime⁶¹. Tegelijkertijd met deze vroeg de keizerin aan Cobenzl twee andere verhandelingen over de toestand in de Nederlanden, één over de economische en één over de kerkelijke situatie. Van het economische stuk, dat opgedragen werd aan baron de Cazier, is geen spoor bewaard. Voor het kerkelijke deel werd aanvankelijk gedacht aan raadsheer de Wavrans, maar uiteindelijk werd het toevertrouwd aan J. A. Brenart, kapitteldeken te Lier en geestelijk raadsheer bij de Grote Raad te Mechelen. Naast een historische uiteenzetting, en een beschrijving van de actuele situatie, zou het stuk vooral de rechten van de soeverein in kerkzaken moet beschrijven. Brenart voltooide nooit meer dan het eerste stuk van het historische deel⁶². Toen Kaunitz in 1768 het wachten moe was, stelde hij

60. Winter, *Josefinismus*, 35. Dat de Nederlanden, zoals hij schrijft, een 'invalspoort' voor het jansenisme in Oostenrijk hebben gevormd, kan inderdaad moeilijk ontkend worden. Voor een juist antwoord op deze vraag zal de preciese aard van de samenhang tussen jansenisme en jozefisme moeten onderzocht worden.

61. Zie L. Gachard, 'Les Mémoires historiques et politiques du Chef-président de Nény', *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique*, VII (1840) 358-372; F. V. Goethals, *Lectures relatives à l'histoire des sciences, des arts, lettres et mœurs et politique de Belgique*, IV (Brussel, 1838) 274-292; Anna Hedwig Benna, 'Der Kronprinzenunterricht Josefs I. in der inneren Verfassung der Erbländer und die Wiener Zentralstellen', *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, XX (1967) 147-148. Zie verder de onder noot 67 geciteerde studie van M.-A. Tihon.

62. H. Nelis, 'Le mémoire sur l'état de l'Eglise de Belgique, ses droits et ses prérogatives, de Mgr.

voor ook deze verhandeling aan Nény toe te vertrouwen. Tot nog toe is heel wat geschreven om uit te maken of Nény inderdaad van deze opdracht werk had gemaakt. Gachard zette in 1840 voor de Koninklijke Academie de wordingsgeschiedenis van de Nény's *Mémoires historiques et politiques* uiteen, raakte daarbij ook de andere verhandelingen aan en signaleerde dat zich in het Algemeen Rijksarchief te Brussel nota's van Nény bevonden die konden gediend hebben als ontwerpen voor de verhandeling over de kerkelijke toestand⁶³. Baron de Reiffenberg signaleerde in een volgende zitting van de Academie het handschrift 18227 van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, dat hij meende te mogen identificeren met de tweede verhandeling die Nény volgens hem trouwens reeds had aangekondigd in zijn overbekende *Mémoires historiques et politiques*⁶⁴. Het bewuste handschrift, dat als titel draagt 'Mémoires sur le droit public ecclésiastique pour le gouvernement de l'Eglise belge', zou een copie zijn die in het begin van de negentiende eeuw werd vervaardigd; het was in 1838 geveild met de bibliotheek van Theodore Dotrengé, de zoon van Nény's vertrouweling, de *agent en cour* Barthélémy Joseph Dotrengé.

Paul Bonenfant weerlegde in 1929 dat het hier om de gevraagde kerkelijke verhandeling gaat; hij meende wel het stuk aan Nény te mogen toekennen, alhoewel hij daarvoor geen duidelijke bewijzen kon aanvoeren. Volgens hem betrof het een documentaire verzameling die Nény vanaf 1763 voor persoonlijk gebruik had samengesteld⁶⁵. Hij vond het document niettemin als bron uiterst kostbaar, een oordeel dat bijvoorbeeld werd bijgetreden door A. Puttemans in zijn studie over de censuur in de Oostenrijkse Nederlanden⁶⁶. In een jammer genoeg nooit erg bekend geworden licentie-verhandeling aan de Leuvense universiteit, opgesteld onder leiding van Léon van der Essen en voorgelegd in 1954, bewees mej. M. A. Tihon op stevige grondslagen het auteurschap van Nény⁶⁷. Zij wees op een passage waar de Secretaris van Staat en Oorlog Mac Nény door de auteur als 'mon père' werd aangeduid; zij signaleerde passages die letterlijk terugkeerden in verspreide nota's van Nény; zij kon vooral steunen op het eigenhandig klad van een groot deel van het werk dat zij fragmentarisch terugvond onder de Papieren-Nény in de handschriftenverzameling van het Algemeen Rijksarchief⁶⁸. Ongetwijfeld zijn dit de stukken

Brenart', *Revue d'histoire ecclésiastique*, XXIV (1928) 635-642, en P. Bonenfant, 'A propos d'ouvrages manuscrits du XVIIIe siècle relatifs à l'histoire et au droit ecclésiastiques belges', *Revue belge de philologie et d'histoire*, VIII (1929) 1131-1149, beschrijven de wordingsgeschiedenis en de bewaarde copieën van dit geschrift.

63. Gachard, 'Mémoires de Nény'.

64. Noot van De Reiffenberg, *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique*, VII (1840) 449.

65. Bonenfant, 'Ouvrages manuscrits', 1137-1139.

66. Puttemans, *La censure*, 6.

67. M.-A. Tihon, 'Patrice de Nény (1716-1784). Essai sur sa vie et ses idées en matière politique et religieuse'. (Onuitgegeven verhandeling; Leuven, 1954).

68. Brussel, Algemeen Rijksarchief, Handschriftenverzameling, nrs. 2337-2416.

die door Gachard als ontwerpen voor het kerkelijke deel van de *Mémoires* werden betiteld.

Het toeval bracht thans de kroongetuige in deze betwiste zaak aan het licht. In de kleine handschriftenverzameling van de overigens zeer rijke bibliotheek van het Filosofisch en Theologisch College van de Vlaamse jezuitenprovincie te Heverlee bevindt zich het originele handschrift zoals het door Nény werd samengesteld, aangevuld en gebruikt⁶⁹. Met dit document in handen wordt meteen duidelijk hoe dit stuk is ontstaan en met welke bedoelingen.

Omstreeks 1763 heeft Nény een min of meer systematisch overzicht samengesteld van wat hij het 'droit public ecclésiastique des Pays-Bas' noemde. Hij deed dit niet in een theoretische verhandeling, maar door het verzamelen van zoveel mogelijk feitenmateriaal, met andere woorden door een overzicht te geven van de feitelijk gevolgde regeringspraktijk, samen met haar precedënten. Dit omvangrijke historische materiaal haalde hij uit de archieven en de meer recente papieren van vooral de Raad van State en de Geheime Raad. Hij maakte ook ruim gebruik van consultes die hij zelf de vorige jaren in kerkelijke zaken had opgesteld⁷⁰. Nény plaatste deze feiten in een historisch, juridisch of theoretisch kader, trok besluiten, leidde uit de praktijk algemene principes af, oordeelde, beoordeelde en veroordeelde desnoods de gevolgde praktijk, en deed suggesties voor een te volgen gedragslijn. Zijn enorme belezenheid ter zake liet hem verder toe het heden te vergelijken met oudere toestanden of met situaties in andere landen, en nieuwe concrete programmapunten af te leiden.

Het klad van dit repertorium schreef hijzelf neer of het werd onder zijn ogen uit de documenten samengesteld door zijn secretaris in de Geheime Raad, Hulet, en dan naderhand door hemzelf bewerkt, aangevuld en verbeterd. Tenslotte schreef diezelfde secretaris het geheel, systematisch geordend, over in een register van ruim

69. P. F. de Nény, 'Mémoires sur le droit public ecclésiastique des Pays-Bas pour le gouvernement de l'Eglise belge'. Heverlee, Bibliotheek van het Filosofisch en theologisch College der Jezuiten, Handschrift 92 Q. In-folio, (6) ff. + 604 pp. De pagina's 605-611 waarnaar in de inhoudstafel wordt verwezen, ontbreken, maar kunnen gemakkelijk aangevuld worden door het afschrift in Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Hs. 18227, 838-857. De titel van het hs. Heverlee is van een ietwat latere hand, maar gaat wellicht op Nény zelf terug. Het stuk draagt geen eigendomsmerken of tekens van herkomst. Het werd bij de Jezuiten ingeschreven op 18 februari 1953. Wellicht werd het toen verworven door wijlen M. Dierickx, de bekende kerkhistoricus. (Mededeling van de bibliothecaris, Z. E. P. Morlion).

70. Hoe deze *Mémoires* uit de praktijk zijn gegroeid, wordt treffend geïllustreerd door het klad van de pagina's 298-313 (les juges Roiaux sont qualifiés à connoître de la compétence des juges ecclésiastiques...) in Brussel, Algemeen Rijksarchief, Handschrift 2346. Als basis voor de tekst gebruikt Nény een afschrift van een consulte van de Geheime Raad d.d. 26 januari 1763, die hijzelf had opgesteld in verband met een competentiebetwisting tussen de officiaal van de Aartsbisshop en de Raad van Brabant. Hij nam de hele motivatie van de consulte over, voegde verwijzingen toe naar de preciese herkomst van het materiaal en liet de verwijzingen naar de concrete affaire weg.

300 ff. Einde 1763 was dit register voor ongeveer tweederde gevuld. Tussen de verschillende kapitels bleven tientallen blancobladzijden voor eventuele aanvullingen, maar Nény achtte het werk ver genoeg gevorderd om het van een voorwoord te voorzien. Dit werd, door Nény eigenhandig neergeschreven, als een afzonderlijk blad vooraan ingeplakt.

Dit voorwoord verdient nader bekeken te worden. Nény definieert vooreerst het voorwerp van het 'Droit public ecclésiastique' dat de regering hanteert bij het bestuur van wat hij de 'Belgische Kerk' (Église Belgique) noemt. Hij citeert als de elementen daarvan: kerkelijke tucht en uiterlijke kerkordening (discipline et police ecclésiastiques), de pauselijke indulten, de rechten van de soevereïnen in kerkelijke zaken, de wetten die over deze materie werden uitgevaardigd, het gewoonterecht van onze provinciën, de beslissingen van de regering en de uitspraken van de hogere gerechtshoven. Als oudere auteurs die over deze materies hebben geschreven, noemt hij Stockmans, met zijn twee bekende traktaten, en natuurlijk Van Espen. Deze laatste wordt uitvoerig geprezen om zijn studies, waardoor hij, 'guidé par des notions solides et lumineuses de l'ancienne discipline, et portant avec sagesse le flambeau de la critique sur les usurpations de la Cour de Rome', bekendheid heeft verworven in de hele christenheid. 'Pour ma curiosité particulière', zo schrijft Nény, heb ik nu in dit geschrift de stelregels bijeengebracht die thans door de regering van de Nederlanden in de voornaamste kerkelijke problemen gevolgd worden. Als slot verwijst hij naar een ophefmakend werk over kerkelijk publiek recht dat in datzelfde jaar was verschenen en dat hij, zoals we later zullen zien, op dat ogenblik net aan het lezen was: *De Statu Ecclesiae* van Febronius, die Nény reeds kan identificeren als Hontheim, wijbisschop van Trier. Hij sluit zich aan bij het kerkelijk hervormingsprogramma dat door deze auteur wordt voorgestaan.

Met het toevoegen van dit voorwoord beschouwde Nény zijn geschrift niet als definitief voltooid. Zolang hij in de Geheime Raad actief was, heeft hij deze *Mémoires*, vaak eigenhandig, bijgewerkt, aangevuld en verbeterd. Op de eerste plaats werd nieuw feitenmateriaal toegevoegd zoals dat werd verstrekt door de verder evoluerende regeringspraktijk, die door hem werd geleid. Lectuur en studie bezorgden hem historisch vergelijkingsmateriaal of theoretische funderingen voor zijn hervormingsplannen. De laatste dateerbare aanvullingen verwijzen naar het tolerantie-edict van 12 november 1781⁷¹. In mei 1783 nam Nény ontslag uit al zijn regeringsfuncties. We mogen dus besluiten dat hij de *Mémoires* heeft gebruikt en bijgewerkt tot bij zijn ontslag. Ook de materiële toestand van het handschrift en van de band wijzen op een lang en veelvuldig gebruik. De talrijke aanvullingen hebben ervoor gezorgd dat het hele register overvol geschreven raakte, maar ook dat de oorspronkelijk vrij systematische opzet bedolven raakte onder aanvullingen, margina-

71. Nény, 'Droit public ecclésiastique', 44, 47-48.

liën, uitweidingen, enz., zodat de tekst zoals die nu voor ons ligt, en nog meer zoals hij tot nog toe via het afschrift in de Koninklijke Bibliotheek was bekend, een vrij ordeloze indruk nalaat.

Binnen het bestek van dit artikel kan onmogelijk worden ingegaan op de concrete inhoud van dit lijvige document. Enkel bij één significantief begrip, dat reeds in de titel ervan voorkomt, zal hier stilgestaan worden, namelijk de 'Église Belgique'.

Toen Brenart van Cobenzl de opdracht kreeg over deze Belgische Kerk een verhandeling op te stellen, antwoordde hij dat dit begrip hem onbekend was. De replek van de minister was merkwaardig.

Vous dites peut être trop positivement que l'on ne connaît pas la dénomination d'une Eglise belge; puisque dans le même sens que l'on dit Eglise gallicane, nous pouvons nous servir du terme d'Eglise Belgique. Par exemple, les bulles et constitutions du Saint-Siège n'ont force de loi dans notre Eglise qu'après que le souverain les a placétées⁷².

Ook de minister kan geen klare definitie van die Belgische Kerk geven; anderzijds is de tendens van het antwoord duidelijk: zoals een Gallicaanse, bestaat er ook een Belgische Kerk met eigen rechten en vrijheden, vooral ten opzichte van wat uit Rome komt. Brenart redde zich door het hanteren van de term als een louter geografisch begrip.

Zou de onhandigheid van Cobenzls antwoord niet te maken hebben met het feit dat hij zonder veel nadenken een begrip overnam dat voortdurend in de mond lag van iemand anders, namelijk Nény? Ook die had de uitdrukking niet uitgevonden, maar overgenomen van zijn lievelingsauteur Van Espen. Voor zover ik heb kunnen nagaan, was deze de eerste om deze term te hanteren en te definiëren⁷³. Ook hij deed dit via een concrete beschrijving van 'les maximes belgiques', de rechten van de lokale Kerk in de Nederlanden waardoor het gezag van Rome over deze Kerk werd beperkt. Deze beperkingen waren voor Van Espen kostbare resten van de oude en oorspronkelijke kerkorde, die slechts in enkele lokale kerken bewaard waren. Rome heeft volgens hem naderhand gepoogd over de universele Kerk een absoluut en despotisch gezag te vestigen, maar dit wordt, nog steeds volgens Van Espen, in de Nederlanden niet erkend.

L'Eglise Belgique, les souverains et les peuples de ce pays ne reconnaissent point dans le pape une telle puissance, mais bien une autorité et une juridiction qui est réglée par les Saints Canons et qui est bornée par les lois, privileges, coutumes, statuts et observances anciennes; qui n'entreprend pas sur les droits des Eglises particulières ni sur ceux de leurs pasteurs, mais qui doit au contraire les conserver soigneusement..⁷⁴.

72. Nelis, 'Mémoire de Mgr. Brenart', 638.

73. Zie Leclerc, *Van Espen*, 254-256. Stockmans, die overigens zeer gul is met de term 'Belgisch', gebruikt een enkele maal de meervoudsvorm *Ecclesiae Belgicae*, die duidelijk een andere waarde heeft (zie *Defensio Belgarum*, ed. in *Opera Omnia*, Brussel, 1700, II, 246).

74. Geciteerd bij Leclerc, *Van Espen*, 225.

Nény nam deze definitie en dit hele begrippenapparaat over van Van Espen en werkte het verder uit met bijzondere aandacht voor het politieke aspect van de zaak. Hij deed dat vooral in een afzonderlijk kapittel van zijn *Mémoires* dat veelbetekenend twee begrippen naast elkaar plaatst: 'De la discipline et des libertés de l'Eglise gallicane; de la discipline et des libertés de l'Eglise Belgique'⁷⁵. Aan de hand van een reeks Frans-gallicaanse auteurs als Fleury, Dupuy, de Foix, Bossuet, Duguet en de Marca, geeft hij hierin een uiteenzetting van wat onder de gallicaanse beginselen en vrijheden wordt verstaan en wat daarvan het fundament is. Daarna besluit hij dat in de grote lijnen hetzelfde geldt voor de Nederlanden. Dit hele nationaal-kerkelijke gebouw kan volgens hem herleid worden tot twee beginselen: 'Les rois sont indépendants des papes, quant au temporel' en 'la puissance pontificale est bornée par les saints canons'. Steunend op Stockmans en Van Espen citeert Nény teksten van kerkvaders waarin de verregaande autonomie van de lokale kerken wordt belicht. Ondanks alle verwijzingen naar de eerste eeuwen van de Kerk ('toute limitation qui réduit les choses *ad primaevam naturam* est favorable'), affirmeert hij toch dat de kerkorde, anders dan de geloofswaarheden, aan verandering is onderworpen. Hij gaat echter onderscheid maken tussen wettige en onwettige verandering om de uitbreiding van het pauselijke en romeinse curiale gezag te verwerpen en die van de staatsbemoeyenis te rechtvaardigen. Hij onderstreept welke inspanningen zijn nodig geweest om van dit gallicaanse geheel een hecht bouwsel te maken, aanvaard als Kerk- en Staatswet, en toont aan hoe dit ook in de Nederlanden en meer speciaal in Brabant is gebeurd. Hij verwijst naar de vrijheden die bij elke vernieuwing van de Blijde Inkomst werden gegarandeerd en herhaaldelijk uitgebreid. Hij vermeldt uitvoerig hoe en waarom de decreten van het Concilie van Trente in de Nederlanden slechts met aanzienlijke beperkingen werden gepubliceerd en hoe ook alle andere pauselijke documenten in de Nederlanden uitdrukkelijk moeten aanvaard worden om rechtskracht te verkrijgen. In een afzonderlijke kapittel over het placet noemt hij dit recht het 'palladium' 'qui, en protégeant les libertés de la Nation, maintient l'ancienne discipline de l'Eglise Belgique, contre les entreprises et les prétentions de la Cour de Rome'⁷⁶. Als besluit van het kapittel over de Belgische Kerk herinnert Nény trots aan vier vrijheden die de Belgische Kerk, in tegenstelling met de gallicaanse, tegenover Rome steeds heeft kunnen hooghouden.

Samenvattend zouden we mogen zeggen dat Nény, steunend op de Espeniaanse ecclesiology, de Kerk in de Nederlanden beschouwt als een autonoom geheel dat minstens evenwaardig was aan zijn Frans-gallicaanse tegenhanger en waarover Romeinse instanties slechts in zoverre gezag konden uitoefenen als door het oude

75. Nény, 'Droit public ecclésiastique', 551-560.

76. *Ibidem*, 383.

kerkrecht en door de wetten en het gewoonterecht van het land werd erkend. Dat niet zozeer de hoofden van de lokale Kerk, namelijk de bisschoppen, profiteren van deze autonomie, maar wel de vorst en zijn vertegenwoordigers, wordt door Nény niet uitdrukkelijk gezegd, maar zijn gehele werk toont dit duidelijk aan. Niettemin mogen we niet vergeten dat voor hem ook het burgerlijk gezag gebonden is aan de bestaande wetten en gebruiken; hij onderstreept echter vooral de rol van het staatsgezag als verdediger van de nationale vrijheden, desnoods tegen de meestal ultramontaansgezinde bisschoppen in.

Hoe traditioneel Nény deze verworvenheden ook moge voorstellen, het blijft een feit dat regeringsinstanties vóór hem zich nooit zo duidelijk van deze nationaal-kerkelijke autonomie bewust waren en nooit eraan hebben gedacht dit als een systematisch geheel te beschouwen en te beschrijven. Nooit ook tevoren in de geschiedenis werden zulke inspanningen gedaan om deze rechten tegenover Rome te affirmeren en uit te breiden. Wij zagen hoe Nény Frans-gallicaanse praktijken die te Doornik golden, trachtte uit te breiden tot de gehele Nederlanden. Was het niet zijn enige bedoeling de hele Kerk in de Nederlanden tot een nog gewilliger dienaar van de almachtige Staat te maken en moest niet daarvoor het Romeinse gezag beknot worden? Met andere woorden, heeft Nény enkel getracht in de Nederlanden een bureaucratisch 'Staatskirchentum' te vestigen van het soort waartoe Maass, ten onrechte, het jozefisme herleidt?

Ook bij Nény vindt men wat Maass in het jozefisme over het hoofd ziet: de oprechte wil tot hervormingen op kerkelijk gebied die een hele reeks reële misstanden moesten rechtzetten, die de kerkelijke gezagsdragers moesten toelaten hun taak beter te vervullen, die voor de gelovigen de godsdienst weer aantrekkelijk zouden maken, omdat hij herleid werd tot het essentiële, kortom, - om het met een uitdrukking te zeggen die de achttiende-eeuwse kerkhervormers steeds met zoveel nostalgie gebruiken - die de Kerk zullen terugbrengen tot de gelukkige toestand van de eerste eeuwen van het christendom, 'les beaux jours de l'Eglise' zoals Nény ze noemt⁷⁷. Omdat deze hervormingen niet moeten verwacht worden van Rome of van andere leiders van de Kerk, die vooral uit zijn op de vermeerdering van hun macht en hun bezit, kan enkel de Staat dit doorvoeren. Dergelijke hervormingswil blijkt uit talrijke plaatsen in de *Mémoires pour le gouvernement de l'Eglise Belgique*. Deze hervormingswil, aansluitend bij de nooit geheel vervulde verwachtingen die Trente had opgeroepen, leefde in de achttiende eeuw in ruimere kring, bij allen die men tot de 'katholieke Aufklärung' rekent. De voornaamste drager van dit 'Reform-katholizismus' echter was het jansenisme⁷⁸.

77. In een brief aan Dupac de Bellegarde, 9 april 1781, Rijksarchief in Utrecht, Port-Royal 2437.

78. Dit verband werd voor het eerst duidelijk gelegd door Eugen Winter, zie bijvoorbeeld: *Josefinismus*, vooral 34-45. Dit verband is ook het hoofdthema van P. Hersche, *Der Spätjansenismus*

Bij het begin van deze uiteenzetting werd vermeld hoe het jansenisme aan het begin van de achttiende eeuw geëvolueerd was tot een binnen-kerkelijke oppositie die zeer uiteenlopende strekkingen verenigde. In de voortdurende strijd waarin zij verwickeld was en door de reële vervolgingen waaronder zij te lijden had, was deze groep geëvolueerd tot een echte partij, met een gemeenschappelijk basisprogramma, internationale contacten, een uitgebreid correspondentienet en een echt partijblad, de *Nouvelles Ecclésiastiques*. Deze veertiendaagse periodiek, heftig partijdig en eenzijdig, maar buitengewoon goed geïnformeerd, volgde de hele Europese kerkelijke actualiteit op de voet, dank zij talloze plaatselijke correspondenten, hekelde onbarmhartig elke anti-jansenistische of ultramontaans-geïnspireerde actie, loofde de heilzaam geoordeelde hervormingen vanwege de Staat of de bisschoppen, recenseerde talloze nieuw verschenen werken en verkondigde op die manier een uitgewerkt hervormingsprogramma, gebaseerd op een eigen ecclesiologie die in menige trekken herinnert aan de constituties van Vaticanum II⁷⁹.

Waar Nény zijn 'Reformkatholizismus' vandaan heeft, wordt vrij duidelijk wanneer men weet dat hij, in alle stilte maar anderzijds met volle overtuiging, behoorde tot deze jansenistische partij. Men kan dit reeds vermoeden bij het nagaan van de geciteerde auteurs in Nény's besproken *Mémoires*. Deze citaten geven ongetwijfeld een goed beeld van zijn dagelijkse lectuur. Onder een lange reeks historische werken en alle coryfeeën van de gallicaanse literatuur, treft men een hele pleiade jansenistische auteurs aan. Het overzicht wordt nog duidelijker wanneer men onder al die namen de meest geciteerden uitzoekt en nagaat van welke hij zijn voornaamste inzichten heeft overgenomen. Van Espen spant natuurlijk de kroon. Het *Jus Ecclesiasticum Universum* wordt precies 100 maal geciteerd op 65 verschillende pagina's; drie andere traktaten van hem samen 17 maal op 12 pagina's. Stockmans verschijnt 32 maal op 19 pagina's. De voornaamste politieke theoreticus van het jansenisme, Sébastien Duguet, wordt 8 maal geciteerd. Claude Fleury krijgt 20 vermeldingen voor zijn *Histoire ecclésiastique*, het traditionele arsenaal voor historisch materiaal van alle achttiende-eeuwse kerkhervormers, en 15 punten voor de zeer gallicaanse en hervormingsgezinde *Institution au Droit ecclésiastique*. Al die auteurs, naast tientallen anderen van het tachtigtal van wie samen 89 werken geciteerd worden, stonden algemeen als jansenistisch bekend en figureerden als dusdanig ook op de Romeinse index.

Meer nog dan uit deze geciteerde auteurs blijkt Nény's uitgesproken jansenistische voorkeur uit de inhoud van zijn *Mémoires*. *Unigenitus* moet het meerdere malen ontgelden. De pogingen om de aanvaarding van *Unigenitus* op te dringen aan de ab-

in Oesterreich. Dit verband wordt ook voor Noord-Italië benadrukt onder andere door P. Stella, *Studi sul Giansenismo* (Bari, 1972) 5.

79. Zie B. Plongeron, 'Une image de l'Eglise d'après les 'Nouvelles Ecclésiastiques' (1728-1790)', *Revue d'histoire de l'Eglise de France*, LVII (1967) 241-268.

dijen van Vlierbeek en Orval en Maria-Elisabeths inspanningen terzake doen hem opmerken dat 'tout y est marqué au coin de ce despotisme que produit l'enthousiasme sur des matières qu'on croit intéresser la foi de l'Eglise ou l'autorité du Pape'⁸⁰. Het andere traditionele mikpunt van de jansenistische en regalistische aanvallen, de *Bulla Coenae*, kreeg een afzonderlijk en lang kapittel dat het meest bewerkte onderdeel van de *Mémoires* vormt⁸¹. De aartsvijanden van de jansenisten, de jezuïeten, moeten het in de *Mémoires* ook eveneens herhaaldelijk ontgelden; Nény's rol bij de liquidatie van de Sociëteit in de Nederlanden en zijn verantwoordelijkheid voor de harde koers die daarbij werd gevolgd, zijn genoegzaam bekend⁸².

Er zijn echter duidelijker bewijzen voor Nény's jansenistisch partijchap dan zijn *Mémoires*. Van 1766 tot zijn dood onderhield hij een regelmatige correspondentie met Gabriel Dupac de Bellegarde, een van de redacteurs van de *Nouvelles Ecclésiastiques* en in die jaren de centrale figuur in het jansenistische correspondentienet⁸³. In het fonds Port-Royal te Utrecht worden in Dupacs ontvangen correspondentie in het totaal 149 brieven van Nény bewaard. Zij laten ons toe Nény's plaats te bepalen in de jansenistische internationale.

We zien dat Nény niet enkel schreef naar Dupac, maar hem ook meermaals op doorreis ontving, net als andere partijleden die door Dupac werden aanbevolen. Nény knoopte ook een vertrouwelijke correspondentie aan met een andere jansenistische topfiguur, Clément de Tremblay⁸⁴. Dupac bezorgde Nény allerlei inlichtingen uit de eerste hand over de kerkelijke politiek in Frankrijk en elders en langs deze weg vernam Nény de keuze van een nieuwe paus nog vóór de Brusselse nuntius. Sommige van de bekomen inlichtingen gebruikte Nény voor het redigeren van de besproken *Mémoires*. Dupac stuurde Nény uit zijn Parijs of Utrechts verblijf allerlei jansenistisch drukwerk en Nény diende als tussenpersoon voor de verzending, via diplomatieke weg, van jansenistische (dus meestal verboden) literatuur

80. Nény, 'Droit public ecclésiastique', 527. Zie verder over *Unigenitus*, 61, 328-329, 517-528, 600 vlg.

81. *Ibidem*, 325-344.

82. Zie P. Bonenfant, *La suppression de la Compagnie de Jesus dans les Pays-Bas autrichiens (1773)* (Brussel, 1925) vooral 52-55, 64, 85.

83. Gabriel Dupac de Bellegarde (1717-1789), kanunnik-graaf van Lyon, verbleef vanaf 1751 meestal in de Verenigde Provinciën, is de auteur van talrijke historische en polemische werken in verband met het jansenisme, speelde een belangrijke rol op het Concilie van Utrecht (1763) en voerde voor de Kerk van Utrecht herenigingsonderhandelingen met Rome en te Wenen. Zie J. Dedieu, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, VII (Parijs, 1934) 848-850; R. Limouzin-Lamothe in *Dictionnaire de Biographie française*, XII (Parijs, 1970) 289-290.

84. Augustin Jean Charles Clément du Tremblay (1717-1804), thesaurier van de kathedraal van Auxerre, was een der actiefste leden van de jansenistische internationale. In 1796 werd hij verkozen tot constitutioneel bisschop van Versailles. Zie Roman d'Amat in *Dictionnaire de biographie française*, VIII (Parijs, 1959) 1434-1435. De relaties tussen Nény en Clément komen vaak ter sprake in de brieven van Nény aan Dupac.

van Utrecht naar Parijs, of omgekeerd, en naar Oostenrijk. Nény fungeerde ook als tussenpersoon om personen uit de hoogste Weense regeringskringen te contacteren en Dupac slaagde erin hem te mobiliseren voor zijn eerste streefdoel: de hereeniging van de Utrechtse oud-katholieken met de Roomse Kerk. Wenen zou hierbij bemiddelend moeten optreden tussen Rome en Utrecht⁸⁵. Dupac signaleerde Nény allerlei uitingen van ultramontanisme in de Oostenrijkse Nederlanden, als nieuw verschenen boeken of in het hoger onderwijs verdedigde theses, waartegen naderhand de staatscensuur optrad⁸⁶. Op zijn beurt speelde Nény aan Dupac allerlei inlichtingen door over de kerkpolitiek in de Nederlanden en elders, die herhaaldelijk gebruikt werden voor het redigeren van de *Nouvelles Ecclésiastiques* en daarin soms gewoon uit Nény's brieven letterlijk werden overgenomen⁸⁷. Nény trad ook op als contactpersoon tussen Dupac en Hontheim, alias 'Febronius', die hem zeer goed bekend was⁸⁸.

Nény zorgde ervoor dat het *Supplementum ad varias collectiones operum Zegeri Bernardi Van Espen*, dat door Dupac werd samengesteld, in 1768 te Brussel kon verschijnen met een uitvoerige approbatie van de keizerlijke censor. Hij zat achteraf wel erg in met de heftige reacties van kerkelijke zijde tegen deze publikatie die manifest inging tegen de wet op het stilzwijgen, en hij deed zijn uiterste best om Dupac duidelijk te maken waarom dit werk door de regering moest verboden worden en waarom de voortvarende censor, meer voor de vorm dan wat anders, moest worden op de vingers getikt⁸⁹.

Met bijzonder veel aandacht volgden Nény en Dupac de doodstrijd van hun gemeenschappelijke aartsvijand, de jezuïetenorde; triomfantelijke brieven begeleidden de opheffing van de Sociëteit in 1773.

Deze vertrouwelijke briefwisseling laat ons ook toe een algemeen verspreid mis-

85. Zie P. Hersche, 'Die österreichischen Jansenisten und die Unionsverhandlungen der Utrechter Kirche mit Rom', *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, LXXXII (1971) 314-343, waarin ook de rol van Dupac wordt belicht.

86. Eén voorbeeld. Het traktaat van de Gentse officiaal J. Clemens, *Du pouvoir irréfragable et inébranlable de l'Eglise sur le mariage des Catholiques* (Luik, 1768) werd begin juli 1768 door Dupac bij Nény aangeklaagd; deze beloofde prompt de nodige maatregelen te zullen nemen (Rijksarchief in Utrecht, Port-Royal 2437, Nény aan Dupac, 18 juli en 22 augustus 1768). Het werk werd inderdaad verboden bij ordonnantie van 30 juli 1768. Zie Puttemans, *La censure*, 164, 170-171.

87. Het verhaal over de affaire van de ex-jezuïet Fritz in de *Nouvelles Ecclésiastiques* van 25 juli 1768, 120, is woordelijk overgenomen uit een brief van Nény aan Dupac, 28 april 1768. Hetzelfde geldt voor het relaas van de opheffing van de jezuïeten in de Nederlanden (*NE*, 14 november 1773, 183-184; brief van 20 september 1773 met bijgevoegde stukken); over het weren van de ex-jezuïeten uit het onderwijs (*NE*, 28 november 1773; 191-192; brief 21 oktober 1773) en over het publikatieverbod voor *Acta* van het consistorie van 25 december 1778 in verband met de retractatie van Febronius (*NE*, 1 juni 1779, 83; brief 5 april 1779).

88. Nény aan Dupac, 4 en 12 januari, 1 februari en 6 september 1773, Rijksarchief in Utrecht, Port-Royal 2437.

89. *Ibidem*, Nény aan Dupac, een tiental brieven van 14 maart tot 24 oktober 1768.

verstand recht te zetten. Alle vroegere auteurs hebben Nény's kerkelijke hervormingsijver, zijn ware jezuietenhaat en zijn antiklerikalisme verklaard door hem af te schilderen als een typische vertegenwoordiger van de Verlichting naar Frans model, lezer van de *Encyclopédie* en de 'philosophes', bewonderaar van Voltaire enz. Positieve bronnen daarvoor kan men echter nergens aanwijzen. Wel blijkt uit de *Mémoires sur le droit public ecclésiastique* dat hij een paar historische werken van Voltaire had gelezen en hij citeert zelfs integraal en met kennelijk genoeg diens vlijmscherpe satire op de Weense hofarts en censor Van Swieten - blijkbaar als anti-jansenist geen vriendje van Nény⁹⁰. Éénmaal wordt ook de *Encyclopédie* erbij gehaald⁹¹. Daarentegen heeft Nény in zijn briefwisseling met Dupac geen goed woord over voor 'les dogmes de la nouvelle philosophie', 'ces extravagances impies', en naar aanleiding van Helvetius' *De l'homme* schrijft hij dat hij liever niet zijn tijd verliest met dergelijke lectuur⁹². Rousseau heet bij hem 'le fou de Genève', Voltaire noemt hij 'een ruitenbreker' en Marmontel, Helvetius en vooral d'Holbach vinden bij hem geen genade⁹³. De conclusie is duidelijk: Nény's opvattingen over kerkzaken liggen mijlenver verwijderd van die van de Franse filosofen en werden niet door deze auteurs, maar door de regalistisch-jansenistische literatuur gevormd. Jansenisme en Verlichting in de zin van de Franse filosofie waren trouwens contradicto- rische begrippen. Herhaaldelijk treft men daarentegen bewijzen aan van Nény's oprecht geloof en van zijn soliede, wat jansenistisch-streng getinte vroomheid.

De vraag blijft open hoe Nény met deze jansenistische ideeën in contact gekomen is. Zeker niet tijdens zijn humaniora-onderwijs bij de jezuieten te Saint-Omer. Al evenmin aan de Leuvense rechtenfaculteit. Toen hij in Leuven aankwam, was Van Espen reeds enkele jaren verbannen, was de janseniserende en regalistisch ge- zinde professor van publiek recht Bauwens sinds 1724 overleden en was de hele universiteit van jansenistische smetten gezuiverd. Mogelijk is hij toen op eigen hout- je begonnen aan de lectuur van Van Espen.

Ook zijn Weens verblijf kan niet van grote betekenis zijn geweest. De oud-katholiek Anton de Haen kwam pas een jaar na het vertrek van Nény als keizerlijk lijf- arts naar Wenen en werd daar een van de voornaamste grondleggers van de beken- de en actieve Weense jansenistische vriendenkring; jansenistische actie werd in We-

90. Nény, 'Droit public ecclésiastique', 599. Dat, zoals vaak werd beweerd, Van Swieten zou be- hoord hebben tot de janseniserende partij, werd op goede gronden weerlegd door P. Hersche, 'Gerhard van Swietens Stellung zum Jansenismus', *Internationale kirchliche Zeitschrift*, LXI (1971). Met de jansenisten had Van Swieten enkel de jezuietenhaat gemeen.

91. Nény, 'Droit public ecclésiastique', 393.

92. Nény aan Dupac, 6 september 1773, Rijksarchief in Utrecht, Port-Royal 2437.

93. *Ibidem*, brieven van 22 maart 1767, 20 september 1770, 8 maart 1773, 6 september 1773 en 26 januari 1778. Van de anoniem verschenen publikaties van d'Holbach kende hij enkel de titels, niet de auteur zelf.

nen en aan het Hof pas omstreeks 1757 merkbaar⁹⁴. Wel kan Nény later via Wenen om, waar hij in zijn broer Corneille een vaste correspondent had, in contact zijn gekomen met Dupac.

Van groter belang echter kan familiale invloed geweest zijn. Als hoog regeringsambtenaar verkeerde Nény's vader in de regalistisch gezinde milieus die het de gouvernante Maria Elisabeth lastig maakten. Nény's vrouw stamde uit een familie die goed vertegenwoordigd was in de Raad van Brabant, die tot het uiterste Van Espen had verdedigd. De Brusselse kanunnik Ernest Ruth d'Ans, een der bekendste opposanten tegen *Unigenitus*, die tot op zijn sterfbed weigerde de bul te aanvaarden en aan wie daarom door kardinaal d'Alsace de sacramenten der stervenden werden geweigerd, zou een verwant van Nény zijn geweest⁹⁵. Ruth d'Ans was daarenboven een persoonlijke vriend van de gouverneur Eugenius van Savoye, die de fiscaal Mac Nény in 1723 vroeg hem in bescherming te nemen tegen de aartsbisschop⁹⁶. Wellicht zijn dit aanwijzingen dat Nény van kindsbeen af in een jansenistisch gezind milieu werd opgevoed.

Niet enkel met notoire jansenisten, doch ook met andere bekende kerkhervormers onderhield Nény contacten. De Brusselse nuntius Zondadari beweerde dat hij correspondeerde met de Portugese minister Pombal⁹⁷. Meer inlichtingen bezit men over zijn contacten met Johannes Nicolaus von Hontheim, die onder de schuilnaam Febronius het bekendste programmaschrift van het achttiende-eeuwse reformkatholicisme publiceerde. Nény heeft dadelijk na zijn verschijnen, in oktober 1763, dit werk met grote belangstelling gelezen⁹⁸. Een maand later schreef hij aan Maiz, een kanunnik van de kathedraal te Trier, een merkwaardige brief waarin hij zich helemaal achter Febronius' inzichten en diens hervormingsprogramma schaarde⁹⁹. Via deze Maiz of via een gemeenschappelijke vriend, blijkbaar de president van de Raad van Luxemburg, kwam hij kort daarop in contact met Hontheim zelf die hem in maart 1764 een exemplaar van zijn werk toezond, waarvoor Nény uitvoerig bedankte. In juli 1764 stuurde Nény, mede uit naam van enkele vrienden, aan Hontheim enkele opmerkingen bij zijn boek die door de auteur werden gebruikt voor de

94. Hersche, 'War Maria Theresia eine Jansenistin?'; *idem*, 'Erzbischof Migazzi und die Anfänge der jansenistischen Bewegung in Wien', *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs*, XXIV (1971) 280-309.

95. E. Hubert, 'Les papiers du nonce Zondadari', *Bulletin de la Commission Royale d'histoire*, LXXXIV (1919) 184.

96. Braubach, 'Prinz Eugen und der Jansenismus', 126, 128.

97. Hubert, 'Papiers Zondadari', 184. In brieven aan Dupac spreekt Nény vaak over een Portugese correspondent, zonder evenwel diens naam te noemen.

98. Nény, voorwoord tot 'Droit public ecclésiastique'.

99. J. Küntziger, *Febronius et le Fébronianisme* (Brussel, 1891) 66-68. Uitgave van deze brief van 13 november 1763, zonder dat de naam van de schrijver wordt genoemd, bij O. Mejer, *Febronius, Weihbischof J. N. von Hontheim und sein Widerruf* (Freiburg i. Br., 1885) 261-262.

tweede uitgave van *De Statu Ecclesiae* die in 1765 verscheen¹⁰⁰. Later trad Nény op als contactpersoon tussen Hontheim en Dupac¹⁰¹.

Aan het einde van dit verhaal dringen enkele besluiten zich op. Het blijkt dat in de Oostenrijkse Nederlanden, zo goed als los van wat in Oostenrijk gebeurde, in regeringskringen werd gewerkt om, wat genoemd werd een 'Belgische Kerk' op te bouwen die beter dan de bestaande zou beantwoorden aan wat verlichte regeerders op dat ogenblik van de Kerk verwachtten. De drijvende kracht achter deze onderneming was de voorzitter van de Geheime Raad, P. F. de Nény. Hij kon daartoe steunen op een lange regalistische traditie die terugging tot de oorsprong van de moderne soevereine staat in de Bourgondische tijd¹⁰² en die vooral leefde in de kringen van de regerings- en justitieraden. Van bij de oorsprong van het jansenisme was tussen dit regalisme van de raden en het jansenisme een alliantie ontstaan die nooit helemaal verdween. Toen het jansenisme mettertijd bij uitstek de drager werd van een wijd verspreide kerkelijke wil tot hervorming, vonden deze drie elementen, jansenisme, regalisme en 'reformkatholicisme', hun knapste synthese in het werk van de Leuvense canonist Van Espen. Nény, die als een overtuigd lid van de jansenistische partij mag gelden, heeft getracht het programma van Van Espen, dat hij ook bij andere theoretici als Hontheim terugvond, om te zetten in de politieke praktijk. Na een schuchter begin omstreeks 1750, hervatte hij deze actie in 1754 en vooral vanaf 1758. Reeds in 1763 waren praktijk en theorie bij hem zover geëvolueerd dat hij die in een uitvoerig repertorium als een coherent systeem kon voorstellen. In deze systematiek en in het doctrinaire karakter dat daaraan gegeven wordt, toont hij zich een typisch vertegenwoordiger van het achttiende-eeuwse staatskerkrecht¹⁰³. Daarmee was hij de grondleggers van het Oostenrijkse thersianisme of jozefisme met meerdere jaren voor¹⁰⁴.

Inhoeverre het Nederlandse voorbeeld model heeft gestaan voor het Oostenrijkse systeem, kan nog niet uitgemaakt worden. Volgens nuntius Zondadari zou het op aanstoken van Nény zijn geweest dat Jozef II het recht opeiste op alle kerkelijke benoemingen in Lombardije, een voornemen dat hij in 1782 uitvoerde¹⁰⁵. Nény

100. Brieven van 21 maart 1764 en 1 juli 1764, uitgegeven door Mejer, *Febronius*, 262-263.

101. Cf. *supra*, noot 88.

102. Deze continuïteit wordt bijvoorbeeld aangetoond en benadrukt door Koerperich, *Les lois sur la mainmorte*, 31-94; H. J. Elias, *Kerk en Staat in de Zuidelijke Nederlanden onder de regering der Aartshertogen Albrecht en Isabella (1598-1621)* (Antwerpen, 1931) 104, en vooral door Nény zelf die voor zijn 'Droit public ecclésiastique' voortdurend een beroep doet op historische precedenten die opklimmen tot de vijftiende eeuw.

103. Zie H. Raab in *Handbuch der Kirchengeschichte*, V (Freiburg-Bazel-Wenen, 1970) 361.

104. De eerste vergelijkbare systematische uiteenzettingen van een Oostenrijks staatskerkrecht zijn de *Vorläufige Anmerkungen* en *Gesätzmässige Vorschrift* uit 1769 van Fr. J. von Henke, referent voor kerkelijke aangelegenheden bij de Staatskanselarij. Zie Maass, *Der Josephinismus* III, 25 vlg., 139 vlg.

105. Hubert, 'Papiers Zondadari', 184.

voelde 'zijn' systeem trouwens als superieur aan en liet dit bij gelegenheid aan Wenen duidelijk blijken. Toen in 1781 te Wenen een edict op het placet verscheen en Jozef II dit ook in de Nederlanden wou gepubliceerd zien, antwoordde Nény in een consulte van de Geheime Raad vol trots:

Nous pouvons donc conclure avec certitude que notre jurisprudence ne laisse rien a désirer, relativement a l'admission des dispositions quelconques de la Cour de Rome, et nous pensons même pouvoir dire, sans rien avancer de trop, que dans le monde chrétien, il n'est pas de pais qui ait atteint comme nous ce degré de perfection pour se prémunir contre les entreprises de la Cour de Rome¹⁰⁶.

Het was ongetwijfeld met tegenzin dat Nény na de troonsbestijging van Jozef II in 1780 moest ondervinden hoe, ook in kerkelijke zaken, de lijn steeds meer vanuit Wenen werd gedicteerd en hoe de Brusselse regering verviel tot een puur uitvoerend orgaan van 's keizers wil. Meerdere hervormingen van Jozef II vielen bij hem niet in goede aarde¹⁰⁷. Met een gevoel van teleurstelling trok hij zich in 1783 uit het regeringswerk terug. Zijn dood enkele maanden later, op nieuwjaarsdag 1784, bespaarde hem de crisis die een paar jaar later uitbrak.

Niettemin heeft Nény's oeuvre hem nog meerdere decennia overleefd. Verschillende figuren uit de omgeving van koning Willem I der Nederlanden ijverden voor een restauratie van het oude staatskerkrecht, onder luid protest van een heftige ultramontaanse oppositie. Het zou een boeiende onderneming zijn, de kerkpolitiek van koning Willem te bestuderen vanuit deze achttiende-eeuwse achtergronden.

Toen op 16 september 1815 het Departement voor katholieke eredienst werd georganiseerd, kreeg dit al dadelijk als taak mee 'les anciennes libertés de l'Eglise Belgique' te handhaven¹⁰⁸. Tot directeur van het departement werd baron Goubau benoemd, die na 1781 carrière had gemaakt in de Grote Raad te Mechelen. In de kringen van de Grote Raad, waar hij in 1789 de aartsjozefist J. J. A. de Stassart opvolgde als advocaat-fiscaal, had hij het achttiende-eeuwse staatskerkrecht grondig leren kennen. Heel wat uitdrukkingen die hem vlot uit de pen vloeien, lijken rechtstreeks geïnspireerd door Nény. De fameuze secretaris van Goubau, P. van Ghert, publiceerde in 1827 een anonieme brochure *Observations sur les libertés de l'Eglise Belgique*, een verdediging van het oude staatskerkrecht dat hij nog steeds toepasselijk achtte¹⁰⁹. Het lijkt meer dan waarschijnlijk dat hij daarvoor rechtstreeks steun-

106. Consulte van 30 april 1781, Lefèvre, ed., *Documents relatifs à la juridiction des nonces*, 362.

107. Hubert, 'Zondadari', 184, 211; Carton de Wiart, *Nény*, 64-68.

108. Ch. Terlinden, *Guillaume Ier et l'Eglise Catholique en Belgique*, I (Brussel, 1906) 115-117.

109. (Brussel, 1827. In-8°, 101 p.). Aanleiding was de vraag of de organieke artikelen bij het Concordaat van 1801 in de Nederlanden van kracht waren. In een circulaire aan de procureur-generaal van 1 april 1827 werd deze brochure aanbevolen door Justitieminister Van Maanen. Over deze brochure zie Terlinden, *Guillaume Ier*, 501; E. Lamberts, *Kerk en liberalisme in het bisdom Gent (1821-1857)* (Leuven, 1972) 16.

de op de *Mémoires* van Nény¹¹⁰. De ultramontaanse publicisten reageerden dadelijk en krachtig¹¹¹. C. van Crombrugghe, een van de Gentse kanunniken die hun pen hadden gescherpt tegen Van Gherts pamflet, werd later lid van het Nationaal Congres en één der opstellers van de Belgische Grondwet. Met de 'Belgische vrijheden' die het staatsgezag steeds hadden toegelaten zich met kerkzaken te bemoeien, werd daarin uitdrukkelijk en bewust voorgoed komaf gemaakt. Slechts weinig liberalen zouden in de negentiende eeuw nog, als F. Laurent, het herstel eisen van het placetrecht¹¹². Liberalen en ultramontaanse katholieken zouden echter nog lange tijd over de persoon en het werk van Nény tegenstrijdige meningen erop nahouden¹¹³.

110. Het feitenmateriaal, bijvoorbeeld in verband met het placet (32-37), lijkt letterlijk te zijn overgenomen van Nény, 'Droit public ecclésiastique', 583-588. Van Ghert eindigt met op de pagina's 90-94 een opsomming van alle 'Droits, libertés et usages de l'Eglise Belgique'; alle punten uit deze lijst, behalve die welke verband houden met het concordaat van Napoleon, kan men bij Nény aanwijzen.

111. Zie bijvoorbeeld *Le Catholique des Pays-Bas*, nrs CVI (4 mei 1827), CXX (20 mei), CXXI (21 mei), CXXIII (24 mei), CXXV (27 mei), enz., en [C. van Crombrugghe, E. Helias d'Huddeghe, J. J. de Smet, J. J. Raepsaet en P. F. X. de Ram], *Réfutation des Observations sur les libertés de l'Eglise Belgique, par un catholique belge* (Aalst, 1828, x, 116 4- (3) pp.).

112. Deze Gentse hoogleraar is onder meer de auteur van een pamflettair werk met de veelzeggende titel: *Van Espen. Etude historique sur l'Eglise et l'Etat en Belgique* (Brussel-Parijs-Leipzig, 1860).

113. Zie bijvoorbeeld de zeer liberale R. Janssens, *Le Comte de Nény et le Conseil Privé. Cour de Cassation de Belgique. Discours prononcé ... à l'audience solennelle de rentrée le 1er octobre 1904* (Brussel, 1904) en het heftige antwoord daarop uit ultramontaanse hoek door P. Verhaegen, 'A propos du Comte de Nény', *Revue Générale*, LXXXII (1905) 193-203. Inzet van de polemiek is precies Nény's kerkpolitiek.

Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen. Reactie en aanvulling*

I. LIPSCHITS

In de eerste aflevering van de *Bijdragen* voor 1976 heeft A. A. de Jonge in een artikel gewezen op de lacunes in de beschrijving van de geschiedenis van de Nederlandse politieke partijen¹. Het was niet de eerste keer dat dit gebeurde. In zijn voordracht op het congres van het Nederlands Historisch Genootschap van oktober 1974, waarvan de tekst in de *Bijdragen* is afgedrukt, heeft Daalder duidelijk gemaakt dat op het terrein van de Nederlandse partijgeschiedenis voor de historici nog veel te doen valt². De Nederlandse historici zijn zich overigens hiervan wel bewust³, maar het is nuttig er af en toe eens aan herinnerd te worden. In dat opzicht heeft De Jonge met zijn artikel goed werk verricht.

Mijn reactie op dat artikel is echter niet slechts een 'blijk van waardering'. Met de strekking van het artikel ben ik het volledig eens: de geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen vertoont vele lacunes en er is op dit terrein nog veel werk te doen voor historici. Ik vind echter dat De Jonge een te somber beeld schetst, zowel van wat er gedaan is als van wat gedaan wordt. Daarnaast ben ik het met een aantal van zijn kwalificaties van verschenen werken niet eens en wil ik mijn kwalificaties daar tegenover stellen. Om een mogelijke discussie te vergemakkelijken volg ik de indeling van het artikel van De Jonge.

DE INLEIDING

De Jonge schrijft in de inleiding van zijn artikel dat in het buitenland veel wordt gepubliceerd over de geschiedenis van de politieke partijen. Dit heeft hem op het idee gebracht de geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen te inventariseren.

Wat betreft het buitenland geeft De Jonge de eerste prijs aan West-Duitsland. Inderdaad is de door de 'Kommission für Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien' (Bonn) verzorgde reeks uitgaven zowel kwantitatief als kwalitatief indrukwekkend. Ook buiten deze reeks wordt veel over de politieke partijen in de Bondsrepubliek gepu-

* Dit artikel is geschreven in samenwerking met mejuffrouw C. C. de Beer, documentaliste van het Studie- en Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen. Mej. De Beer heeft de eerste selectie gemaakt van de titels van boeken en artikelen, die hieronder worden genoemd.

1. A. A. de Jonge, 'Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, XCI (1976) i, 94-105.

2. H. Daalder, 'Moderne politieke wetenschap en het nut van de geschiedenis', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, XC (1975) ii, 226-247; de hier bedoelde opmerkingen staan op blz. 239-240.

3. Zoals onder meer blijkt uit het 'Rapport over de huidige stand en toekomstige planning van het wetenschappelijk onderzoek der Nederlandse geschiedenis. Samengesteld door de Historisch-Wetenschappelijke Commissie der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen' (Amsterdam, 1974) 25, 84, 86-87.